

МИОМИР ДАШИЋ

ИЗВОРИШТА И ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА
ПЕДАГОШКЕ МИСЛИ У НОР И РЕВОЛУЦИЈИ У
ЦРНОЈ ГОРИ (1941—1945)

Тринаестојулским устанком црногорског народа против италијанског окупатора почео је процес дубоких друштвених промјена и преображаја на овом дијелу југословенског простора. Народноослободилачки покрет је црногорском народу отварао перспективу побједе не само над окупатором и снагама фашизма, него и над владавином националних буржоазија. Политички програм НОП-а прокламовао је cjеловито рјешење националног и социјалног питања. Комунисти Црне Горе, као усталиком и комунисти осталих југословенских народа, покренули су и водили НОБ, прије свега, да би ослободили земљу од спољњег непријатеља, али и да би показали масама у процесу те борбе најбитније и највидљивије недостатке и промашаје националних буржоазија и старог друштва у cjелини. Већ у првим прогласима, у којима је ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак позивао народ на устанак, наговјештавала се његова боља сјутрашњица, говорило о праву народа да по својој вољи уређује власт, одређује облике владавине, подразумијевајући ту и организовање новог просвјетног и културног живота народа итд. Тако, политичко-војна руководства, а затим и први органи народне власти створени још у данима устанка црногорског народа јула и августа 1941. године, истичу паролу „Нема повратка на старо“, чиме јасно наглашавају и револуционарне циљеве народноослободилачког покрета.

Тринаестојулски устанак је, прерастајући у народноослободилачку борбу, све видније показивао како се национално и класно преплиће и стапа у јединствен револуционарни процес. Захтјевом да нема повратка на старо, КПЈ је била одлучна да покаже како НОБ-а подразумијева и дубоке револуционарне промјене и у духовној сфери, да она у име радничке класе и осталих радних слојева хоће промјену односа и у области васпи-

тања и образовања. Зато се може тврдити да је НОБ-а у Црној Гори почела и као својеврстан просвјетно-културни револуционарни чин. Устанак црногорског народа био је истовремено и први велики општенародни покрет у коме су почеле да се руше и растачу старе идеје — идеологија буржоаске класе и њена култура, буржоаски систем васпитања и образовања, затим још живи остаци племенске свијести и поједини садржаји и облици патријархалне културе која се, као прецидив давне прошлости, одржавала на црногорском тлу — али и да се у ослободилачкој бујици стварају услови за развој васпитања и образовања на новим социјалистичким педагошким начелима, да се изграђују услови за демократски просвјетни живот и демократску културу, која је изражавала идентичне циљеве ослободилачког рата с циљевима радничке класе и свих других прогресивних слојева црногорског друштва.¹

У историографији о НОР и револуцији у Црној Гори нијесу остала по страни научних разматрања ни питања која се тичу развоја неких форми и садржаја васпитања и образовања односно демократског културног живота који је чинио саставни дио ослободилачког и револуционарног процеса све до коначног ослобођења Југославије. Но, и поред тих историографских резултата и чињенице што је, углавном, извршена дескрипција догађаја, то никако не значи да се реконструкција многих појава и револуционарне радње, као и динамика ослободилачког процеса, не могу даљим напорима истраживача још обогатити новим сазнањима, откривањем нових чињеница и научне истине о мање више свим релевантним аспектима НОР и револуције.

Полазећи од важности овог научног проблема учинићу покушај да само скицирам развој просвјетне политике односно педагошке мисли на црногорском простору у НОР и револуцији (1941—1945). Покушаћу, дакле, да покажем гдје треба тражити и налазити коријене педагошкој мисли наше револуције и њених погледа на систем образовања и васпитања и да означим оно што је било ново у НОБ-и на овом пољу дјелатности. Основна питања која се у вези с тим постављају своде се на следеће: (1) шта је преузимамо као историјско-теоријско искуство из основних погледа и ставова о васпитању из претходних револуција, (2) да ли је и колико је имало утицаја на размах образовања и васпитања у НОР и револуцији и црногорско педагошко наслеђе, стварано до априла 1941. године и (3) у чему су се састојале специфичности погледа на основна педагошка питања у НОР и револуцији и како су ти погледи и идеје спровођени у пракси партизанских школа на тлу Црне Горе. Разумије се, тешко је дати одговоре на ова питања, јер се ради о врло сложеној проблематици која изискује интердисциплинарни научни приступ и тражи много дубља истраживања него што сам их ја могао обавити за ову прилику. Зато, с обзиром на тежину и комплексност теме, нека ми не буде замјерено што ће моја пажња више бити усредсређена на указивање на проблеме не-

го на давање одговора на питања која проистичу из садржаја саме теме.

I

Заједничко у свим друштвеним револуцијама било је то што су водеће идејно-политичке снаге васпитању поклањале велику пажњу и што су му давале универзалност. Субјекти тих револуција чинили су то због тога што васпитање и образовање представља један од најзначајнијих чинилаца економског, друштвеног, политичког, културног и другог мијењања и преображаја друштва и што најбитније утиче на формирање свијести онаквих људи какви су потребни тим револуцијама и друштвеним заједницама за које се оне залажу. Када је ријеч о васпитању, ваља подсјетити да је у буржоаским револуцијама увијек било више педагошких пројеката и захтјева, које су истицали поједини слојеви — учесници револуције — зависно од својих ужих интереса (професионалних, сталешких, социјалних и др) и њиховог настојања да дају смјер будућем развоју уређења друштва, почев од радикалних, преко умјерених и компромисних до конзервативних. У пролетерским, социјалистичким револуцијама историјско искуство, опет, свједочи, говори да је теоријска педагошка мисао била знатно јединственија и хомогенија, јер радничка класа као основна снага револуције нема различитог интереса од било којег другог обесправљеног и експлоатисаног слоја друштва који учествује у револуционарном процесу.

За југословенску социјалистичку револуцију (1941—1945) може се рећи да је разрађивала теоријске педагошке ставове и основна начела на темељу већ прокламованих, прихваћених и утврђених полазишта у претходним пролетерским револуцијама — Париској комуни и особито у октобарској револуцији, која је, још јасније, у смислу марксистичке научне мисли и педагошких порука В. И. Лењина, формулисала основне погледе и начела социјалистичке педагошке мисли у више својих програмских докумената (*Декларација о јединственој радној школи — основни принципи јединствене радне школе, Одлука о јединственој радној школи, Декрет о ликвидацији неписмености међу становништвом и другом*).² На темељу револуционарних педагошких идеја и захтјева које је прокламовала Париска комуна и просвјетно-педагошких докумената совјетске државе (од 1917. до 1919), КПЈ је још од свога оснивања формулисала основне програмске циљеве и задатке у односу на образовање и васпитање. Тако се у Програму КПЈ, прихваћеном на Вуковарском конгресу (1920), између осталог, каже да ће се Партија борити за совјетску републику у Југославији, јер „само совјетска власт осигурава“ побједу „новог друштвеног поретка“ и „спроводи владавину радног народа“, само „совјетска власт“ ће обезбиједити бесплатно „обавезно и научно васпитавање омладине оба пола“ и извршити раздвајање цркве од државе и школе. И у својим

каснијим документима КПЈ се залагала за увођење васпитања и образовања које се имало темељити на марксизму и педагошкој револуционарној теорији. Отуда у току оружане борбе није ни било потребе да се доноси неки цјеловит посебни документ програмског теоријског садржаја у коме би били шире формулисани социјалистички педагошки ставови и принципи новог васпитно образовног система.³

У процесу оружане борбе, у револуционарном ходу, политичка и војна руководства НОП-а и органи нове народне власти усредсређивали су сву пажњу на стварање почетних и основних услова, на формирање организација и институција за практично остваривање већ прокламованих марксистичких начела за васпитању подмлатка и народа на ослобођеним територијама. У том духу и смислу формулисане су, на темељу већ раније утврђених програмских идејних начела, и прве одлуке народноослободилачких одбора и других политичко-војних органа, почев од оних спорадичних што се јављају у тринаестојулском устанку, па преко аката Острошке скупштине, до оних које доноси Просвјетни одсјек Извршног одбора АВНОЈ-а (1942), затим историјских одлука Другог засједања АВНОЈ-а и његових извршно-политичких тијела, као и бројних докумената ЗАВНО Црне Горе и Боке и ЦАСНО, односно његовог Предсједништва и његовог Повјереништа за просвјету.

II

Марксистичка педагошка мисао утемељена у радовима Маркса и Енгелса, а особито у мисаоном педагошком опусу Владимира Илича Лењина, који је, и као марксистички теоретичар и као вођа побједничке револуције у Русији, врло широко и студиозно залазио у подручје васпитања, још у међуратном периоду заокупљала је пажњу напредних црногорских просвјетних радника и постепено им отварала визију социјалистичког смјера васпитања.

Међутим, у Црној Гори је и прије првог свјетског рата, још од седамдесетих година XIX вијека, будући да су први учитељи и професори били извањци — људи који су се школовали у разним школским и културним центрима југословенских, осталих словенских и западноевропских земаља, ширена напредна грађанска педагошка мисао. Иако привредно неразвијена Црна Гора је била врло отворена за напредне просвјетне идеје онога времена. Додуше, и она сама је имала неко искуство, традицију својеврсне педагошке мисли засноване на ослободилачкој борби и слободарству као највишем циљу којем је вјековима стремио човјек црногорског поднебља. Његошеве слободарске идеје и педагошке мисли представљале су најдубљи израз схватања васпитања омладине и народа у ослободилачком националном смјеру. На Његошевим филозофским погледима добрим дијелом се темељила и школска педагошка мисао у Црној Гори друге половине XIX вијека, па и касније.

Развој просвјете и школства од друге половине XIX вијека у Црној Гори ишао је знатно брже него што су то омогућивали друштвено-економски услови и ограничене материјалне основе црногорске државе и њеног друштва. То се, прије свега, огледало у релативно брзом и бројном отварању основних, затим првих средњих школа, нарочито послије територијалног проширења Црне Горе и формално међународно признате политичке независности на Берлинском конгресу (1878), када су се стекли повољнији услови за њен цјелокупни друштвени развитак. Школовање дјеце и омладине у Црној Гори крајем XIX и првих деценија XX вијека постало је донекле и фактор за рјешавање социјално-демографског проблема ове земље, али и ствар друштвеног престижа, јер је школовање омладине доприносило подизању угледа и родитељима и средини.

Али и поред тога, мало је иновација, прије свега оних социјалистичке педагошке садржине, налазило мјеста у школској пракси у црногорским школама. Резултати остварени у области педагогије били су скромни и по нивоу теоријских знања и по нивоу способности уопштавања праксе у овој области. Углавном, уношење новина у наставу зависило је од стручне и идејне спремности учитеља и наставника, њихове умјешности да их „уклопе“ у постојеће програмске наставне садржаје. Друштвена и економска основа за развој школства била је доста ниска, што је ограничавало остварење основних педагошких идеја и захтјева прокламованих од стране буржоаских револуција, тако да се неки од тих педагошких принципа нијесу могли спровести и провјерити у школској пракси све до социјалистичке револуције у Југославији.⁴

У периоду од 1918. до 1941. године у Црној Гори није дошло до неких битнијих промјена у развоју школског система. Образовање и васпитање носило је у основи исте карактеристике као и у осталим областима југословенске државе односно одвијало се по строго централистичком концепту буржоаске политичко-идејне усмјерености.⁵ Међутим, знатан дио црногорских прогресивних интелектуалаца, у првом реду комуниста, отворено су изражавали критичка схватања о буржоаској школи, доказивали су да њен систем васпитања не одговара савременим потребама друштва, посебно радничкој класи и другим социјално потчињеним радним слојевима, заинтересованим за друштвене промјене. У штампи и периодици све чешће се истицао захтјев за реформом школског система и уграђивање у систем васпитања социјалистичких педагошких начела. У том смислу популарисано је марксистичко учење о васпитању као значајној друштвеној функцији, указивано да карактер васпитања одређују односи у производњи и да се и васпитање мијења зависно од промјена у продукционим односима, и да, према томе, васпитање постаје важан чинилац борбе за револуционарне промјене друштва у цјелини. Нарочито су ти захтјеви долазили до изражаја у штрајковима ученика учитељских школа и гимназија у Црној Гори. Комунисти интелектуалци, у првом реду просвјет-

ни радници, позивајући се на социјалистичко теоријско и практично педагошко наслеђе, све отвореније су тражили демократизацију образовања и васпитања, наглашавајући да је прогресивни развој васпитања и образовања најтјешње и најнепосредније повезан с општим задацима промјене постојећих односа. И други црногорски просвјетни радници лијеве оријентације подвлачили су важност Лењинове поруке да је задатак нове педагогије да „довеже рад учитеља са задатком организације друштва“ и да младе васпитава у револуционарном духу како би што успјешније ушли у борбу за друштвени преображај, за обарање буржоазије с власти и стварање услова за изградњу социјалистичког друштва.

У међуратном периоду, дакле, напредна мисао црногорских просвјетних и културних стваралаца, „да и оних који су живјели у развијеним центрима земље, а којих није било мало, била је у најтешњој вези са борбом за равноправност Црне Горе и знатно боље услове развитка просвјете и културе у њој“.⁶ У том смјеру напредне снаге црногорског друштва давале су иницијативе за побољшање услова за бржи развој просвјете и културе, како у граду тако и на селу. Нарочито је КПЈ тридесетих година организовано водила акције да се обогате просвјетни и културни садржаји у свим срединама и чинила напоре да васпитање и по идејном смислу и изразу добије све већи одјек у народу. У годинама уочи априлског рата КПЈ у Црној Гори је још снажније подстицала потребу примјене марксистичке педагошке концепције и научних начела у области образовања и васпитања. Све јасније су се препознавали гласови који су тражили да школу, као инструмент класне подјеле и владавине друштвом и човјеком у буржоаском друштву, треба претворити у чинилац преображаја и изграђивања новог — социјалистичког и комунистичког друштва и човјека. КПЈ је преко свога чланства, у првом реду просвјетних радника, затим преко скојевских организација, напредних ђачких трезвењачких, литерарних, спортских и других удружења и друштава, васпитавала знатан дио омладине да се бори да „сваки корак рада у школи, сваки корак васпитања и образовања буде повезан с борбом свих“ напредних снага.

Ријечју, напредни учитељи и професори су, и не само они, и у написима и у оквиру јавних наступа на трибинама својих стручних удружења (предавања, реферата и вођење расправа о актуелним питањима васпитања) указивали на превaziђеност постојећег школског система и тражили његово реформисање у духу начела и принципа теорије марксизма, односно совјетске педагошке школе. Указивањем на класни карактер васпитања и образовања и политику реакционарних буржоаских влада, које су запостављале масовно образовање и ограничавале развој школске мреже, а преко наставних планова и програма и на њима заснованих наставних садржаја спроводиле буржоаску идеологију и класнобуржоаско васпитање, народу је постојало јасније да школа није намијењена само младима већ свим „сло-

јевима радних маса“, да она мора бити у функцији њиховог описмењавања, просвјетивања, борбе за виши степен свијести, њиховог правилнијег погледа на свијет и живот и њихово оспособљавање за активно учешће у изградњи новог друштвеног поретка. Критикујући буржоаски систем образовања и васпитања, један напредни црногорски учитељ пише да се „марксизам јавља као једино истинско учење које доноси серум за оздрављење болесном људском друштву“.⁷

Носиоци напредне педагошке мисли у Црној Гори, у међуратном периоду, стално су подвлачили да васпитање мора бити и у функцији свестраног развијања личности, човјека, сваког појединца, оштро критикујући политику буржоаских влада што не стварају услове за брже ширење мреже основних и средњих школа, што не предузимају мјере за побољшање материјалног положаја постојећих школа и просвјетних радника који немају услова за стваралачки школски рад и захтијевали да сиромашне треба ослободити издржавања школа; тражено је отварање аналфабетских течајева за описмењавање одраслих, отварање библиотека, читаоница, више периодике с тематиком из области привреде и културе уопште. Од напредних просвјетних радника и револуционарне средњошколске и студентске омладине потицале су идеје и захтјеви да васпитање на свим ступњевима образовања буде јавно и бесплатно за све, да се у школи остварује јединство теоријских знања и праксе. О свим тим проблемима живо и документовано у штампи, часописима и на јавним трибинама расправљале су генерације напредних црногорских учитеља и професора. Већина њих су били и остали освједочени револуционари и страствени пропагатори марксистичке теорије уопште. У име научне истине и историјско-материјалистичког метода тумачења свијета и друштвених појава, у написима и на други начин, критиковали су васпитање младих у религијском духу, указивали на штетност њиховог организовања у разне милитаристичке организације и васпитавање у њима на националистичким и шовинистичким основама. Отворено су захтијевали да се у настави, нарочито у области хуманистичких предмета, примјењује историјско-материјалистички метод у разјашњавању историје људског друштва и пледирали да марксистичка мисао постане доминантна у тумачењу свијета и природе уопште.

Од средине тридесетих година, у борби за крчење путева новим социјалистичким идејама, све чешће је указивано и на опасност од ширења фашистичког васпитања младих у Њемачкој, Италији и неким другим земљама Европе и истицана штетност одгоја омладине у милитаристичком духу и у нашој земљи. КПЈ је и на том плану била највећи поборник борбе против политике фашистичког васпитања младих, организовано се борила против разних националистичких и милитаристичких организација које су окупљале омладину и васпитавале је у шовинистичком духу, развијајући код ње мржњу према свему што је напредно и револуционарно. Антифашистичке снаге, окупље-

не око КПЈ, залагале су се да се школској и осталој омладини допусти да слободно чита напредну штампу и другу периодику, да јој се омогући читање марксистичке литературе и на тај начин омогући да она сама проширује своје научне и идејне хоризонте.

Традиција историјски потврђиваног пријатељства и љубави према „мајци православној Русији“, коју је црногорски народ сматрао пуна два вијека својом заштитницом, послије побједе Октобарске револуције (1917) још више је ојачала, добивши нове идејне и социјалне садржаје. Не само црногорски комунисти него и већина црногорског народа видјела је у СССР снагу која ће помоћи остварење побједе револуције и у Југославији. Зато је и школски систем прве социјалистичке земље хваљен, у свакој могућој прилици популарисана је совјетска педагошка мисао и пракса, истицане предности совјетског система образовања и васпитања омладине и одраслих. Истовремено су разобличавана тврђења буржоаских педагошких теоретичара да наводно школа у буржоаском друштву стоји изван политике и доказивано је да је управо та школа политички опредијељена и подређена циљевима капиталистичког система. Као аргуменат за то црногорски лијево оријентисани просвјетни радници су се често позивали на Лењинову мисао да нема школе ван живота и ван политике и да је свако супротно тврђење лаж и лицемјерје буржоазије, да „то није ништа друго до превара маса које су са 99 процената понижене владавином цркве, приватне својине и др...“ У захтјевима да се школа реформише на принципима марксистичке педагошке теорије, црногорски комунисти и сви други напредни просвјетни радници су признавали да је политизација школе неминовна друштвена појава и да „просвета не може да буде неповезана са политиком“, како је говорио Лењин.

У настојању и скромним покушајима да у области образовања и васпитања нађу примјену основни принципи марксистичке педагошке теорије, школе у Црној Гори су дочекале војни слом краљевине Југославије у априлском рату 1941. године и окупацију земље. Али оно што је већ чинило извјесно напредно педагошко наслеђе јесте то да је марксистичка теорија, прије почетка оружане револуције, била прихваћена као идеологија и научни поглед на свијет од већине црногорске интелектуалне (средњошколске и студентске) омладине. Томе је допринијела и чињеница што се у годинама пред априлски слом Југославије, КПЈ изграђивала у монолитну, јединствену и идеолошки усмјерену организацију кроз веома добро организован процес идеолошког васпитања свог чланства, преко марксистичких курсева, разних кружока и других облика читања и расправљања актуелних политичких и идеолошких питања. Читав тај образовни и идејно-васпитни рад био је утемељен на марксизму. Партијска руководства у Црној Гори су недостатак штампане марксистичке литературе надокнађивали умножавањем превода појединих марксистичких дјела и друге политичке публицистике, посебно оне која је третирала теорију револуције. Партијско и скојевско

чланство је на тај начин проширивало сазнање о историјској улози радничке класе, о прошлости њене борбе с буржоазијом, упознавало се с претходним социјалним револуцијама и тако теоријски припремало за учешће у предстојећим револуционарним окршајима. То масовно учење, уз упозорење да је чланство дужно да марксистичку теорију везује за конкретне услове, доприносило је јачању историјске свијести и сазнања врло широког круга људи, у првом реду омладине. Ипак, највише се држало до искуства октобарске револуције и релативно младог совјетског друштва. То искуство је често примано без потребне критичности, што је имало за последицу и стварање догматског начина мишљења. Било је готово незамисливо довести у сумњу било које питање ако се оно тицало совјетског поретка и вођа СССР. С таквом индоктрираниошћу чланство КПЈ у Црној Гори је ушло у НОР и револуцију, безгранично вјерујући у моћ Совјетског Савеза, то једино „социјалистичко острво“ у свијету. На СССР се гледало као на бастион мира, као на центар револуционарних свјетских „нервних завршетака“, о њему се говорило као о синониму правде и демократског уређења. Та идеолошка индоктринација достигла је до устанка 1941. године тако висок степен да се претворила у „затворени систем гледања, крут и отпоран за све нападе и критике споља“.⁸

У таквим идеолошко политичким условима преузимања свега што је било совјетско, разумије се, црногорски комунисти, а то се може рећи и за све остале комунисте Југославије, изражавали су спремност да без критичких ограда преузму и совјетску педагошку теорију. Ту педагошку теорију они су почели да примјењују управо у партизанским школама и другим облицима образовања и васпитања младих и одраслих у НОР и револуцији 1941—1945. године. Истини за вољу, управо у области васпитања и образовања примјена марксистичке педагошке теорије је највише уважавала конкретне услове сваке средине и објективне могућности за њено оживотворење.

III

Револуционарни субјективни фактор у Црној Гори ушао је у устанак и револуцију с значајним резултатима педагошког наслеђа, свјестан чињенице да без писмености и образовања маса, без подизања политичке свијести народа не могу успјешно бити реализовани ослободилачки и револуционарни циљеви народно-ослободилачког покрета. На образовање и васпитање већ од раније се гледало као на битан чинилац јачања идејне и политичке свијести маса, свијести која је била услов за њихово политичко ангажовање и разумијевање циљева и задатака борбе за нове друштвене односе. Зато су партијске организације од првих дана тринаестојулског устанка, па и у фази његове припреме, настојали да организованим радом с омладином ублаже тешке последице неписмености и културне заосталости становништва Цр-

не Горе. Тринаестојулски устанак је отворио процес масовног продора црногорског народа у политику. Зато политичка и војна руководства, а затим и народноослободилачки одбори, постављају пред устаничке масе, поред војно-политичких, и амбициозне просвјетно-културне задатке. Стварани су планови и програми за масовно описмењавање бораца и народа, организовано је поведена борба против ширења италијанске окупаторске просвјете и културе обојене фашистичком идеологијом.

Према извјештајима и оцјенама високог комесара за Црну Гору Серафина Мацолинија и генерала Пирцио Биролија, црногорски народ, изузев малог броја сепаратиста, био је велики противник италијанског окупаторског режима и његове просвјетне и културне политике. Нарочито је омладина до невиђених размјера гајила мржњу против „дрних кошгуља“, што је био најочигледнији доказ њеног става против фашизма. За школску омладину се у извјештајима каже да је снажно индокринирана комунизмом; Италија је могла у Црној Гори да рачуна само на подршку малог дијела старијег свијета, који је прихватио њену политику из сентименталности према италијанској краљевској кући, у којој је црногорска одива била краљица. За млађе нараштаје се, међутим, констатује да су опхрвани комунизмом или „великосрпством“, што је по оцјени италијанског генерала Биролија било врло опасно и за Италију уопште, а не само за њену политику у Црној Гори. И комунизам и „великосрпски“ идеали, по њему, били су много ближи Црногорцима од онога што им је нудила фашистичка Италија, њима удаљена политичким, националним, вјерским, језичким и културним разликама. Зато је црногорски народ у огромној већини одбио да прихвати готово све што је долазило из Италије. У таквој ситуацији, држати Црногорце у покорности било је равно илузији „о орању мора“. Уклањање из Црне Горе свега оног што је подсећало на тијесне политичке и културне везе црногорског са осталим југословенским народима, а чему је прибјегла италијанска окупаторска власт (рушила је чак и споменике и друге симболе који су подсећали на династију Карађорђевића и југословенску државу), још више је изазвало мржњу против Италије.⁹

Ријечју, устанак црногорског народа помутио је планове италијанским окупационим властима у много чему, па и у погледу организације рада школа и спровођењу њиховог васпитно-образовног програма у Црној Гори. Јачањем НОП-а у јесен 1941. године окупаторска власт била је, опет, спријечена да оствари своје школске планове, да реализује наговјештене образовне и васпитне циљеве и мјере којима је жељела да оствари културно потчињавање црногорског народа. И поред улагања великих напора да на окупираној територији организује рад школа и културних установа, италијанска власт у томе није имала већег успјеха, јер је НОП чинио све да јој то онемогући. Бојкот окупаторских школа, који је спроведен по директиви руководства КПЈ и СКОЈ-а за Црну Гору и Боку организовано су водиле скојевске и организације црногорске народне омлади-

не током читаве 1941/42. школске године. У директиви ПК СКОЈ за Црну Гору и Боку скојевским организацијама (издата 24. септембра 1941) о потреби јачања политичког и идејног рада међу средњошколском омладином и предузимању мјера за бојкот окупаторских школа, објашњавани су циљеви и намјере окупаторске власти која хоће да окупљањем омладине у школе оствари контролу над њом, знајући да је она ударна снага НОП-а. Указивано је да је циљ окупатора да омладину у Црној Гори васпитава и шкољује у духу покорности, антијугословенства, антифашизма и антикомунизма, да жели преко својих школских планова и програма да је усмјери и окрене према фашистичком поретку. Омладини је даље стављено до знања да окупаторске власти желе, да „отварањем школа створе код народа неку илузију о томе да се прилике консолидују, да је стање редовно, да живот тече нормалним током итд, те да и преко тога покушају да забашуре своја звјерства и издајничку радњу њихових слугу и у Црној Гори“. Из тих разлога је окупатору „стало да школе 'прораде' (до сада су их употребљавали за касарне), зато заказују упис и објављују почетак рада“, каже се у директиви о бојкоту школа окупатора. Омладина је бојкотовала, прије свега средње школе, али је дат задатак да се испитају могућности и „за бојкот основних школа“. Бојкот окупаторских школа успјешно је спровођен све до средине 1942. године и тек у школској 1942/43. години италијанским властима је успјело да организују рад основних и средњих школа на територији Црне Горе али многи ученици, нарочито старијих разреда средњих школа, одбили су да похађају наставу.¹⁰

Окупаторска власт је прописала наставне планове и програме за школе у Црној Гори у којима је акценат био дат на изучавање италијанског језика и цивилизације. Затим, доста простора је дато и изучавању историје Црне Горе и црногорске и приморске књижевности што је, опет, требало да покаже како је Црна Гора и њена култура историјски зависила од италијанске културе уопште. Професори доведени из Италије и они из реда сепаратиста и других издајника црногорског народа трудили су се да ученицима фашистичку Италију представе као „ослободиоца“ Црне Горе, величајући њено фашистичко образовање и васпитање. Насупрот њима професори патриоти, који су били принуђени да се због егзистенције прихвате рада у школама, држали су се више садржаја из предратних програма: предавали су српскохрватски језик и југословенске књижевности, смишљено су тумачили не само историју црногорског него и српског и осталих југословенских народа. Чинили су то упркос чињеници што су окупаторске просвјетне власти спроводиле врло разрађен систем надзора над радом школа. Мотрило се строгим очима и на непоћудне наставнике и на њихове бунтовне ученике па су многи од њих због пасивног или активног отпора окупаторској просвјетној политици завршавали у затворима и концентрационим логорима или су чак, убијани.¹¹

Од почетка НОБ и револуције у њеним редовима нашла се већина црногорске интелигенције. У тринаестојулском устанку учествовало је око 3.000 интелектуалаца или око 10 процената од укупног броја устаника. Црногорска села су после априлског рата била пуна интелектуалаца најразличитијег профила. Многи од њих су добјежали у Црну Гору из разних крајева Југославије да би избјегли логоре, хапшења, па и убиства којима се од првог дана карактерисао окупаторски режим. Никад у историји црногорског села није било у њему толико окупљене интелигенције као 1941. године. Према изворима, око 180 учитеља и професора били су од првог дана активни борци, политички и војни руководиоци или носиоци функција у органима народне власти у НОР и револуцији. Међу њима је било и истакнутих универзитетских професора (др Симо Милошевић, др Нико и др Павле Миљанићи, Радован Лалић и др), књижевника (Радован Зоговић, Михаило Лалић, браћа Лопичић, Мирко Бањевић, Душан Костић и др), угледних стваралаца на другим пољима и публициста који су активно учествовали у организацији и креацији просвјете и васпитног система на тлу Црне Горе до 1945. Појединци од њих заузимали су најодговорнија мјеста у органима народне власти и ресорима просвјете 1943-1945. године. У првој години НОБ у партизанским јединицама борило се око 2.200 средњошколаца и студената и још око 700 људи разних професија с високом и средње стручном школом спремом, као и 55 свештеника. Најновија истраживања говоре да ове бројке нијесу коначне. У појединим партизанским јединицама — бригадама интелектуалци су чинили и преко 40 процената борачког састава. Била је то велика интелектуална снага која је одређивала донекле и специфичан пут развоју НОР и револуције у Црној Гори.¹² Овако бројна интелигенција ударала је темељ и битно утицала на развој просвјетног и културног живота НОП-а у Црној Гори, па и шире у Југославији.

Све то је било од значаја што је просвјетни рад постао нераздвојни дио народноослободилачке борбе и револуционарног преображаја на тлу Црне Горе. Политичка и војна руководства НОП-а у Црној Гори, радећи на васпитању и образовању омладине, бораца, па и старијих (по директивама ЦК СКЈ) користила су се извјесним искуствима октобарске револуције. Приступајући том послу позивала су се она на Лењинов став да се „комунистичко друштво не може изградити у неписменој земљи“. Отуда је разумљиво што је борба против неписмености (око 50 процената становништва Црне Горе је било неписмено) истицана у први план политичке борбе за придобијање маса и њихово укључивање у токове револуције. Наглашавањем потребе да се упоредо с оружаном борбом ради ослобођења од окупатора води и борба против неписмености, револуционарни субјекат је био свјестан да су неписменост и културна заосталост велики непријатељи револуције, да без описмењавања маса и њиховог културног уздизања нема трајног успјеха и друштвеног преображаја. Описмењавање је представљало увод у стицање даљих

знања, улажења у нове стране непознатог. Пароле „Просвјетом к слободи“ и „Нијесу оружје само пушке и топови, авиони и тенкови, већ и знање“ и друге — добијале су и у Црној Гори моћ оружја.

Тако већ у тринаестојулском устанку новостворени органи власти — народноослободилачки одбори посвећују пажњу и културно просвјетном животу у ослобођеним прадовима и селима. Примјера ради, народни одбор ослобођења среза беранског, изабран на среској скупштини народних представника, 21. јула 1941. године, формирао је, поред осталих секција, и културно-просвјетну секцију, као орган надлежан за послове културе и просвјете на ослобођеној територији. Срески националноослободилачки одбор у Андријевици у свом програму рада, између осталог, имао је задатак: „подизање културно-политичког нивоа народа путем растурања вијести, билтена, литературе и предавања“. И остали народноослободилачки одбори, створени јулских дана 1941. године и касније, испољавали су сличну активност на плану просвјећивања и културног уздизања устаничке масе.¹³

С обзиром на чињеницу да је у Црној Гори, као и у неким другим покрајинама Југославије, било много неписменог становништва, природно је што је рад на описмењавању омладине и бораца истицан у први план.¹⁴ О том раду се каже: „Користећи стваралачку иницијативу и полет народних маса, народноослободилачки одбори, Црногорска народна омладина и АФЖ развијају жив културно-просвјетни рад: формирају течајеве за борбу против неписмености, дилетантске екипе, хорова, организују разне прославе, приредбе и др, што је све имало великог значаја за омасовљење наше војске и све веће учвршћење народноослободилачког фронта“¹⁵

Све до средине 1942. године и у Црној Гори је образовање и васпитање бораца, омладине, па и народа стављено углавном у дужност „лицима за везу с народом“, односно „делегатима Партије у војсци“, или, како ће се они касније јединствено звати, политичким комесарима. Политички комесар је имао обавезу и дужност да води и усмјерава пропагандну „дјелатност међу свим партизанима у јединици“; био је обавезан да „одржава сам или користи све интелектуалце за одржавање предавања у одреду из опште културе, географије и историје“, итд.¹⁶ Тај рад је имао велики значај за политичко и културно-просвјетно уздизање припадника партизанске војске, за васпитање и образовање народа у крајевима које је она ослобађала. У већим војним јединицама и на ослобођеним територијама појединих срезова формиране су секције за рад на васпитању и образовању бораца и народа, понегдје су оне називане комисијама које су биле састављене од истакнутих интелектуалних радника.

Крајем 1941. и почетком 1942. године отворено је на ослобођеној територији Црне Горе и неколико основних школа. Настава у тим првим партизанским школама, као и цјелокупни рад на просвјећивању народа на аналфаветским течајевима и на

разним стручним курсевима, одвијао се по импровизованим плановима и програмима које су стварали НОО, антифашистичке организације и војнопозадинске власти. Ипак, настава у основним школама на слободној територији у оно вријеме изводила се на основу предратног наставног плана и програма, с тим што је програм историје, географије и српскохрватског језика прошириван новим садржајима који су одговарали идејним циљевима НОБ-а и револуције. Дјеца и омладина су од почетка васпитавани у смјеру ослободилачком и антифашистичком, у духу његовања братства и јединства, једнакости, југословенског патриотизма, интернационализма, солидарности и хуманизма уопште.¹⁷

И поред тих почетних напора може се рећи да у Црној Гори све до јесени 1943. године није било услова за редован и систематичан рад школа. Па, ипак, и у тој првој фази просвјетна политика НОП-а дала је одређених резултата. Један од крупних резултата био је тај што је описмењен знатан број бораца, омладине и жена и што су даљим учењем стално проширивана елементарна знања припадника НОП-а. У начелу образовање и васпитање постало је доступно свој омладини и свим одраслим на слободној територији, без обзира на социјално, национално и вјерско поријекло и пол. То је васпитању и образовању од почетка давало општедемократски и ослободилачки карактер, а по идејном смјеру оно је било револуционарно, социјалистичко.

IV

За даљи просвјетно-педагошки рад у НОР и револуцији од преломног значаја било је оснивање АВНОЈ-а (у Бихаћу — 26. и 27. новембра 1942) и формирање Просвјетног одсека Извршног одбора АВНОЈ-а који је организовано приступио рјешавању просвјетних питања на слободним територијама. По упутствима Извршног одбора сузбијање неписмености и елементарно образовање и васпитање стицало се кроз три типа школа: народне основне школе, течајеве за неписмене и народне универзитете.

Након ослобођења око двије трећине територије Црне Горе, почетком јесени 1943. године, створени су знатно повољнији услови за организацију цјелокупног друштвеног, привредног и просвјетног живота и у Црној Гори. Развитак народног образовања и васпитања, на основу одлука АВНОЈ и упутстава и других смјерница и његових извршно-политичких органа, постаје брига Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке и његовог Извршног одбора (формиран у Колашину 15. и 16. новембра 1943), као и среских народноослободилачких и других локалних органа народне власти.

На темељу општих начела, које је прокламовало Друго засједање АВНОЈ-а у својим одлукама, и упутстава о организацији просвјете Повјереништва за просвјету Националног комитета ослобођења Југославије (од 13. V 1944), којима су одређе-

ни основни правци просвјетне политике и главни задаци школског васпитнообразовног система, заснивале су се одлуке и упутства ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, односно законодавни и други акти Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења (ЦАСНО-а од јула 1944), као и разне препоруке њених тијела надлежних за просвјетну политику.¹⁸

Све до коначног ослобођења Црне Горе, крајем 1944. године, главна пажња на културно-просвјетном уздизању народа била је усредсређена на обнављање рада и отварање нових школа, а затим и средњих школа, дакле, на — школско просвјећивање, отварање течајева и народних универзитета — народно просвјећивање и на отварање установа културе — општу културну дјелатност.

Од краја 1943. до почетка 1945. године у Црној Гори је отворено преко 400 основних школа, као и десетак средњих школа, прије свега, гимназија. До коначног ослобођења Југославије отворен је још један број основних и неколико средњих стручних и занатских школа, као и више разних средњошколских течајева и курсева. Укупно, прије ослобођења земље, школе у Црној Гори обухватиле су преко 37.000 ученика. Наиме, прије коначног ослобођења земље радило је чак и више школа него што их је Црна Гора имала прије априлског рата. Основно школовање је проглашено обавезним у четворогодишњем трајању за сву дјецу оба пола (свих националности) од шесте до четрнаесте године. Настава у основним и средњим школама изводила се, углавном, према предратним наставним плановима и програмима, али са знатним измјенама и допунама програма за историју, географију и матерњи језик с књижевношћу (предавани су према наставном програму који је прописао Просвјетни одсјек Извршног одбора АВНОЈ-а и Повјереништво за просвјету ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, односно Предсједништво ЦАСНО-а). Прокламовано је такође да је средње и високо образовање бесплатно и доступно свој омладини, зависно од личних способности и успјеха кандидата у претходном школовању. У просвјетној политици је наглашавано да народна власт треба да створи такве социјалне услове који ће омогућити школовање свој омладини а не само да јој се дозволи „полазак у школу“. Захтијevano је да се нове школе морају „провјеравати од буржоаске идеологије“ и да „оне морају бити народне, организоване тако да служе народу, и његовој бољој будућности“.¹⁹

Иако није постојао неки цјеловит програмски педагошки документ са прецизно утврђеним програмским ставовима о васпитању, педагошка мисао је кроз образовну праксу у Црној Гори у НОР-у и револуцији стицала основна социјалистичка својства. Читава просвјетна политика и педагошка мисао заснивала се на марксистичком учењу, али и на најбољим педагошким традицијама и ставовима утемељеним у претходним револуцијама, прије свега Октобарској. Осим тога, просвјетно-педагошки рад у Црној Гори садржавао је у себи и све оно што је било од трајне вриједности из црногорског и општејугословенског педагош-

ког наслеђа. Нова педагошка мисао и пракса изграђивала се и уобличавала и на критици буржоаског система васпитања и образовања коју су још у међуратном периоду водили напредни просвјетни радници и други марксистички оријентисани црногорски интелектуалци, а у НОР-у још више продубљивали.

Дакле, идејна основа партизанске школе и у Црној Гори била је одређена карактером НОР и револуције. Та основа била је идејно јасна, темељила се на политичкој програмој линији КПЈ, на социјалистичким педагошким идејама о васпитању и научним основама уопште. Смисао тако постављеног циља васпитања и образовања може се уочити пажљивом анализом свих одлука и закључака, почев од оних из тринаестојулског устанка, када бригу о образовању и васпитању воде разна војна и политичка руководства НОБ-е и први органи народне власти, па све до конституисања политичких представничких и, најзад, законодавних тијела југословенске федеративне заједнице и федералне Црне Горе, када се ова друштвена област регулише и нормативним актима.

Што се тиче Црне Горе, може се рећи да се тек од средине 1944. године на њеној ослобођеној територији стварају повољнији услови за развој народне просвјете, за коју се каже да се до тада развијала без довољно „система и контроле народне власти“, највише захваљујући раду антифашистичких организација. Наиме, Председништво ЦАСНО на својој III сједници, одржаној 29. септембра 1944. године, доноси важне закључке и смјернице за организацију цјелокупног просвјетног и културног живота, чиме поставља чвршћи темељ просвјетној организацији која је требало да омогући „свакоме образовање“ у Црној Гори. Смјернице полазе од тога да народно образовање треба да има општедемократски карактер и да бригу о развоју цјелокупног система васпитања треба повјерити и да је непосредно воде школски одбори и просвјетни савјети, као друштвени органи састављени од представника НОО, просвјетних радника, родитеља и антифашистичких организација. „Тако се једино може провести опште и правилно образовање“ — закључује Председништво ЦАСНО-а.²⁰

Међутим, нормализацију рада школа у Црној Гори пратиле су многе тешкоће: већина школских зграда је страдала у току рата, није било учбеника, наставног кадра. Трбало је приступити изради нових наставних планова и програма и рјешавати друге бројне материјалне проблеме и др. Па, ипак, ангажовањем органа народне власти и антифашистичких организација ове тешкоће су, углавном, савладаване. Добровољним радом направљане су многе или, чак, подигнуте и нове школске зграде, обезбијеђиван најнужнији школски намјештај (клубе и основна учила), отворани су курсеви да би се добио „један број нових учитеља“. Све тешкоће су савладаване снагом и вољом народа, посебно младих који су били безгранично привржени НОР-у и надахнути револуционарним идеализмом и оптимизмом. Колико се важности придавало школовању види се из кон-

статације Предсједништва ЦАСНО-а да питање „обавезности посјећивања школа“ треба схватити и као „политичко питање“ и да ту мјеру треба „у народу популарисати“.²¹

Друштвени карактер васпитања и образовања огледао се и у наглашавању тијесне сарадње школских органа „са омладинским организацијама“, за које се каже да могу много да помогну на окупљању ученика за похађање школе и њиховом свјесном ангажовању у испуњавању школских задатака. При појединим основним школама за најмлађе организују се и школске кухиње, а понегдје, гдје је то било нужно и материјално могућно, отворани су и дјечији домови. У популарисању рада основне школе и њеном развоју знатну васпитну, идејну и моралну функцију остваривала је и пионирска организација. При гимназијама, средњим стручним школама и средњошколским течајевима такође су отворани интернати и домови за ученике у којима знатну васпитну, идејну и моралну функцију обављају омладинске организације СКОЈ и УСАОЈ. Све то је јачало колективну свијест о значају побједе револуције и ангажовања младих у животу школа.

Према наставном плану и програму, који је крајем 1944. године израдило Повјереништво за просвјету ЦАСНО-а за средње школе, посебна пажња била је посвећена изучавању матерњег језика, историје, географије, хигијене и вјерске наставе. Садржаји осталих предмета незнатно су мијењани у односу на предратне планове и програме. У програмима се поред образовног наглашавао и васпитни карактер наставних садржаја и њихове примјене у процесу наставе. Циљ је био да се на садржајима предмета друштвених наука обезбиједи не само шире образовање него и правилно идејно васпитање ученика. Посебно је кроз наставу историје популарисана НОБ-а и њене тековине, прије свега братство и јединство, објашњавајући су историјски процеси који воде социјалној правди, једнаким правима грађана без обзира на националну, вјерску и другу припадност. Тако у једном документу из 1944. године се каже:

„Данашњи наш програм у школи и ван ње једнак је замаху и обимности народноослободилачке борбе. План и програм рада у школи и ван школе почива на савјести народног учитеља који жели и љепшу будућност своје народу. Просвјетне и културне вриједности нијесу нестале, оне тек сада добијају свој прави значај“.²²

Отварајући средње школе Повјереништво за просвјету ЦАСНО је укинуло предратну грађанску школу. Било је то на линији стварања услова за јединствену општенородну образовну и демократску школу која ће бити доступна свим младим. Народнопросвјетни одбори и други просвјетни органи у Црној Гори били су дужни да учине „све што је могуће да се организује опште образовање и створе такви услови да се свако може образовати“.²³ Дакле, још у НОР-у и револуцији прокламовано је право и обавеза на бесплатно основно образовање за читав подмладак.

Основна школа је имала задатак да дјеци да основно знање, али не само да би она овладала чињеницама, него и да их усмјери на обликовање свијести о праведности ослободилачке борбе. Задатак учитеља био је да васпитавају ученике у патриотском духу и да код њих стварају одушевљење за остварење циљева НОБ-а и учвршћења њених тековина. Такве задатке могли су да остваре само идејно уздигнути васпитачи који су и сами били расположени да учествују у антифашистичкој борби, да се срцем и пером боре за национално и социјално ослобођење свога народа. Партизански учитељ и сваки други просвјетни радник био је дужан да у том смјеру практично дјелује. Просвјетни радник имао је задатак да примјењује нове педагошке идеје у практичном раду са ученицима, да их васпитава у духу развијања другарства, његовања братства и јединства, хуманизма и социјалне правде. Тај нови, другарски став васпитача према својим васпитаницима, чини се, најпотпуније је изразио истакнути народни учитељ, борац и познати пјесник Вукајло Кукаљ, у својој данас антологијској пјесми *Писмо мојим ћацима*, у којој свој повратак у школски разред овако замишља:

*„Ал ја за вас не бих био ни 'уча' ни
господин', но друг и брат —
(који је и пошао на овај пут
да вам донесе живот други . . .) . . .“*

Да би учитељи и остали наставници успјешно могли да остварују стручне и идејне програмске задатке у школама на ослобођеној територији, велика пажња је поклањана њиховом допунском образовању и васпитању. Тако су до краја 1943. године на ослобођеној територији Црне Горе почели да раде учитељски стручни течајеви, најприје краћег а затим дужег трајања. Током 1944. године, поред разних краћих течајева за учитеље и наставнике, организују се повремено стручне среске просвјетне конференције, разна савјетовања, стручни активи и други стручни састанци на којима су разрађивани наставни програми из свих предмета, нарочито из историје револуционарног покрета Југославије и НОБ и народне власти.²⁴

Стручном и идејном оспособљеношћу наставног кадра знатну пажњу посветила је и Прва конференција просвјетних радника Црне Горе и Боке, одржана у Никшићу 8. новембра 1944. године, која је утврдила опште принципе и задатке на културном уздизању народа у духу народноослободилачке борбе. Један од закључака ове конференције био је да се што прије приступи одржавању што дужих стручних курсева за учитеље и наставнике свих профила, у првом реду из групе предмета друштвених наука, и да се добро проучи остваривање једног широко замишљеног просвјетнокултурног програма. Ради што успјешнијег остваривања просвјетне политике конференција је изабрала Просвјетни савјет Црне Горе и Боке, као савјетодавни друштвени орган Повјереништва за просвјету ЦАСНО-а, у који су ушли најеминентнији просвјетни радници — учитељи, средњошколски

професори и неколико универзитетских професора. Значај смјерница нове просвјетне политике проистицао је из размаха ослободилачке борбе црногорског и осталих југословенских народа, која је пробудила „стваралаштво човјека из дубине народних маса.“ На темељу дубоко урезане ослободилачке традиције и свијести пробудене народне масе су се током НОБ-е уједињавале и избориле нову демократску федеративну Југославију. Али у процесу те „велике борбе за њено остварење наша Народноослободилачка војска и остале организације Народноослободилачког покрета, ни једног тренутка ни у којој прилици нијесу заповијестили племенити рад на просвјештавању народа“.²⁵

Закључци и ставови Конференције просвјетно-културних радника Црне Горе и Боке били су подстицајни за даљи развој школства и културе у свим ослобођеним крајевима. Како је убрзо дошло до ослобођења и оних мјеста која су до тада била у рукама окупатора, дошло је до отварања нових основних школа, гимназија и других врста школа.

Недостатак уџбеника и других школских књига представљао је велике тешкоће како за ученике тако и за учитеље и наставнике. Предратни уџбеници, ако их је и било, могли су се користити, али само „са неопходном цензуром“. Просвјетним одсјецима среских народноослободилачких одбора и управама школа стављано је у задатак да строго воде рачуна да се не користе стари уџбеници оних друштвених предмета (историје, филозофије, географије, матерњег језика и књижевности) у којима су се највидније испољавале грађанске педагошке идеје и класни погледи буржоаског друштва. Пошто ратне прилике нијесу допуштале да се приступи изради и штампању нових уџбеника који би идејно и научно одговарали потребама новог времена, школске власти и просвјетни радници морали су се довијати на разне начине да за поједине предмете обезбиједу одговарајућу замјену (Једино је почетком 1945. године у Црној Гори постојао само нови буквар „ништа више“). Наставници и учитељи су упућивани на коришћење разних омладинских брошура и листова (нарочито листа „Пионир“) који су, на примјер, замјенивали читанке за основце. За најновију историју је коришћена политичка и друга литература, посебно она која је говорила о народноослободилачкој борби. Тако Повјереништво за просвјету ЦАСНО-а својим расписом ставља у задатак просвјетним повјереништвима СНОО да се обавезно „свакоме наставнику историје у вишој гимназији“ обезбиједи Титова књига *Народноослободилачка борба Југославије*, „коју су добили сви одбори“.²⁶

Значајну функцију у васпитању и образовању школске омладине од прве године НОР-а и револуције имала је, дакле, партизанска штампа која је, нарочито у посљедњој години рата, постала разноврсна и квалитетнија. Ваннаставне активности такође су имале значајан утицај на идејно уздизање младих. Омладина је била носилац разних масовних акција, учествовала је у разним хуманитарним и политичким манифестацијама, богатила својим програмима разне прославе, зборове, митинге и друге

јавне скупове. У тој активности је предњачила средњошколска омладина која је била организована у УСАОЈ и СКОЈ-у.

Током НОР-а и револуције (1941—1945) у жижи интересовања политичко-војних руководства, органа народне власти, антифашистичких организација, просвјетних власти, школских одбора, просвјетних савјета и просвјетних радника био је педагошко-образовни рад који је одговарао циљевима НОП-а. Идејној страни тог васпитања и образовања придавана је изузетна важност. Али при томе се водило рачуна и о поштовању школске традиције, која није противурјечила карактеру ослободилачке борбе. Тако, на примјер, водећи рачуна о осјетљивости родитеља, посебно у појединим срединама, гдје је црква имала јачи утицај, органи народне и просвјетне власти, иако су од почетка били усредсређени на спровођење принципа социјалистичког васпитања, допуштали су и извођење вјерске наставе. Наиме, вјерска настава је проглашена факултативном у средњим школама, а могли су је изводити само они вјероучитељи, „чије држање за вријеме народноослободилачке борбе није било у опреци са интересима и циљевима“ НОБ-е. Како вјерска настава није била обавезна, то је у Црној Гори заиста сасвим мало ученика похаћало часове вјеронауке. Наставе су били ослобођени сви они ученици чији су родитељи изјавили да „не желе да им дјеца буду васпитана у религиозном духу“. Већина ученика старијих разреда гимназије и других средњих школа, разумије се, будући да су били организовани у омладинским организацијама, и сами су доносили одлуку да не похаћају часове вјерске наставе. Од прве половине марта 1945. године вјерска настава и у црногорским школама се одвијала на основу рјешења владе ДФЈ, које је било јединствено за читаву територију Југославије.²⁷ У цјелини узето вјерска настава није имала никаквог утицаја на примјену социјалистичких педагошких начела у црногорским школама.

Ријечју, у току НОР-а и револуције на ослобођеној територији Црне Горе организовано се радило на отварању готово свих врста школа, измјенама наставних планова и програма, допунском школовању учитеља и наставника на научним основама, упознавању са принципима совјетске педагошке теорије васпитања, организовању разних облика образовно-васпитног рада са одраслима, развијању разних форми ваншколског друштвено-педагошког рада са пионирима и омладином и повезивању друштвеног васпитања са радом у школама итд. Тај педагошки рад одвијао се различитим интензитетом, зависно од ратних прилика и конкретних услова и материјалних могућности сваке средине. Као што је револуција доживљавала успоне, али и застоје у поједним периодима свога развоја, тако је и образовно-васпитни рад имао своје узлете и застоје, да би на крају био крунисан крупним резултатима каквих готово није било у претходним револуцијама. У Црној Гори су, још прије коначног ослобођења Југославије, ударени основи новог школског система који ће се даље развијати, као уосталом и у читавој нашој земљи, у

духу марксистичке научне теорије васпитања и образовања омладине и одраслих. Тај дубоко демократски и хумани ситем васпитања и образовања, иако стваран у изванредно тешким ратним условима, у својој револуционарној суштини чинио је темељ на којем ће се послије ослобођења надограђивати све даље и дубље промјене у овој области друштвеног и културног живота.

х

х х

Научна анализа изворне и друге грађе која говори о процесу васпитања и образовања у НОП у Црној Гори упућује на следеће закључке:

Прво: Образовно-васпитни рад и педагошка мисао у Црној Гори и уопште у Југославији у НОР-у и револуцији (1941—1945) одвијали су се на линији антифашистичке ослободилачке борбе црногорског и осталих народа Југославије; тај рад планиран је и програмиран од стране политичко-војних руководстава и органа нове народне власти од почетка устанка, па све до коначног ослобођења Црне Горе. У Црној Гори у НОР-у није било потребе да се доноси неки цјеловит педагошки програм теоријског карактера, јер је КПЈ програмске принципе и основне ставове о васпитању јасно одредила још раније, од свога оснивања.

Друго: Просвјетна политика НОП-а је по свом карактеру била општедемократска и служила је оновременим и будућим интересима свих радних слојева црногорског и југословенског друштва; почела је да се остварује у форми борбе за ликвидацију неписмености и стварања основних услова за основно народно образовање за сву дјецу, за омладину, па и за елементарно образовање одраслих, што је доприносило културном уздицању народа и јачању његове политичке свијести и мијењању и самог човјека као друштвеног бића.

Треће: Читав образовно-васпитни рад је идејно био инспирисан програмом КПЈ и другим њеним политичким програмским смјерницама, одговарао је циљевима НОБ-е и револуције; васпитање и образовање се одвијало у духу остварења начела равноправности, братства и јединства наших народа и народности, социјалне правичности, хуманизације односа међу људима, активној и другарској сарадњи наставника и ученика, критичности буржоаског система школства и негативног наслеђа његове педагошке теорије.

Четврто: Рад образовно-васпитних установа од почетка је засниван на самоуправности која се огледала у тијесној сарадњи друштвено-политичких организација и родитеља са учитељима и наставничким колективима, организовању и раду школских одбора и просвјетних савјета; изграђивању и његовању ћачке самоуправе (пионирска и омладинска организација су активно

учествовале у изградњи новог духа школе) и, уопште, чвршћем повезивању школа са друштвеном средином.

Пето: У процесу образовања и васпитања подстицан је педагошки револуционарни идеализам и оптимизам, најмлађи и омладина васпитавани су у духу југословенског патриотизма и интернационализма.

Шесто: Читав друштвено-педагошки рад у Црној Гори био је тијесно повезан и наслоњен на општејугословенску револуционарну концепцију образовања и васпитања иако је уважавао национално педагошко наслеђе и све друге специфичности појединих црногорских локалних средина.

Седмо: На резултатима и искуствима просвјетно-васпитног рада, односно на темељу социјалистичке педагошке мисли која је почела да се провјерава у школској пракси у НОР и револуцији, засниваће се и послеријатни развој васпитања и образовања у Црној Гори, наравно, обогаћиван теоријом и праксом југословенског социјалистичког самоуправног васпитно-образовног система.

НАПОМЕНЕ

¹ О томе сам опширније писао у радовима: Прилог проучавању културе и развоја образовног система у НОП-у и револуцији (1941—1945), Историјски записи, књ. XXXIV, св. 2, стр. 579—591; Културно-просвјетне прилике у НОР у Црној Гори 1941—1942. године с посебним освртом на културни живот у Дурмиторској партизанској републици, *Дурмиторска партизанска република*, Титоград, 1979, стр. 613—636; Културни живот у Црној Гори од почетка тринаестојулског устанка до средине 1942. године (реферат саопштен октобра 1981. године у Струји на међуакадемијском научном скупу који ће изаћи у зборнику под називом „Култура и наука у НОР и револуцији народа и народности Југославије“)

² Видјети прилоге у књизи: „Лењин о васпитању, Београд, 1970; др Никола М. Поткоњак, Друштвене револуције и васпитање, Педагогија бр. 3—4, 1981, стр. 332—335.

³ Документи које је донио Просвјетни одсек Извршног одбора АВНОЈ-а о просвјети и школству, у периоду од краја 1942. до краја 1943. године, у основи не могу се сматрати програмским начелима документа о васпитању. У том погледу сагласан сам са др Николом Поткоњаком који каже да је КПЈ „већ у периоду између два свјетска рата формулисала своје основне програмске ставове у односу на васпитање“ и да, према томе, „југословенска револуција није имала потребе да те принципе поново и у току оружане борбе прокламује као свој програм“. (Др. Н. М. Поткоњак, н.р., стр. 335—336)

Анализирајући документе који се односе на културно-просвјетни живот у НОР и револуцији у Југославији и посебно у Црној Гори, посебно одлуке и друге акте које је доносио Просвјетни одсек ИО АВНОЈ-а (1942—1943), одлуке Другог засједања АВНОЈ-а, као одлуке и закључке ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, односно ЦАСНО, и сам сам дошао до закључка да се ниједан од тих аката, без обзира што садрже и нове погледе на васпитање и образовање, никако не могу сматрати у теоријском смислу програмским. (Видјети: Прво и друго засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943) — по стенографским биљешкама. Издање Президијума

Народне скупштине СФРЈ, Београд, 1953; Бихаћка република, књ. II, Бихаћ 1965; Михаило Огрзивић, Просвјета у народној револуцији. Загреб, 1978; Душан Недељковић, Просвјетна реформа ослободилачког рата и револуције у Бихаћу 1942—43, Настава и васпитање, бр. 3—4 и 5—6, 1963; Зоран Лакић, ЗАВНО Црне Горе и Боке, збирка докумената, Ист. институт, Титоград, 1963; Исто, ЦАСНО, збирка докумената, Титоград, 1975. и др.)

⁴ Боко Д. Пејовић, Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916, Цетиње, 1971, стр. 93—95; 173—178, и др.

⁵ Број школа у Црној Гори последице 1918. споро се повећавао, па је доста дјеце остајало неушколовано. Школске 1923/24. године у Зетској области (територија се углавном поклапала са територијом данашње Црне Горе) радиле су 342 основне школе са 23.472 ученика (на 322.130 становника). Шест година касније (школске 1929/30. године) на истом простору су радиле 372 основне школе са 30.070 ученика (341.030 становника). Десет година касније (школске 1929/30. године) у Црној Гори је било 440 основних школа са 863 одјељења и 37.620 ученика (ученика 22.507 и ученица 15.113), односно школовало се 49,8 процената дјеце дорасле за школу. На релативно низак проценат школом обухваћене дјеце у Зетској бановини имале су посебан утицај изразито привредно заостали крајеви Санџака и пограничних подручја према Албанији, гдје се број неушколоване дјеце кретао и до 80 процената од генерације.

Од средњих школа најбројније у Црној Гори биле гимназије (године 1919. радило је 12 нижих и виших гимназија, а школске 1929/30. било је свега десет гимназија, али је од 1931. до 1941. године нагло растао број гимназијалаца). У мебуратном периоду повремено су радиле и четири учитељске школе, затим Богословија а од стручних школа Трговачка академија, Трговачка поморска академија, Пољопривредна школа и разни пољопривредни течајеви, као и неколико грађанских школа, занатско-трговачких и домаћинских школа. (Виших и високих школа у Црној Гори није било). Према непотпуним подацима у десет средњих школа од 1919/20. до 1940/41. школске године матурирало је 4.877 ученика у Црној Гори. (Видјети: Д. Вуксан, Школе у Зетској области шк. године 1923/24, Ловћенски одјек, 1925, стр. 54—55; Душан Јакшић, Просвјета у Зетској бановини, Алманах — шематизам Зетске бановине, Сарајево, 1931, стр. 94—95; Статистички преглед школа. Реконструкција школског пописа од 1939/40. шк. године за Црну Гору, Београд, 1946; Спасоје Меленица, Привредни развитак Црне Горе 1918—1941, Титоград, 1959, стр. 22, 26—27, 35—36; М. Станилић, Напредна интелигенција у Црној Гори, ИЗ, 1—2/1974, стр. 9—16; Б. Пејовић, Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918—1941, Цетиње, 1982, стр. 17—42.)

⁶ Б. Пејовић, Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918—1941, 9—15.

⁷ Раде Вуковић, „Учитељска искра“ о положају просвјете и просвјетних радника у Црној Гори 1921—1925, ИЗ, XXXI, 1974, 143—165.

⁸ Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција у Југославији 1941—1945, Београд, 1983, стр. 140—149.

⁹ Зборник НОР, том XIII, књ. 1, Документи Краљевине Италије 1941, извештаји С. Мацолинија и генерала Пирицио Бироллија од 30. априла до 26. јула 1941, стр. 148—149, 251, 283; Радоје Пајовић, Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945, Цетиње, 1977, стр. 41, 44, 59 и лађе. Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција у Југославији, стр. 72—74.

¹⁰ Зборник докумената НОР, т. III, књ. 1, док. 14: Јован Бојовић, Школе на окупационој територији Црне Горе 1941—1944. године, ИЗ књ. XXI, св. 1, стр. 69—101.

¹¹ Владо Стругар, Завођење италијанске окупације у југословенским областима (1941—1942. године), Гласник II Одјељења друштвених наука Друштва за науку и умјетност Црне Горе, ЦАНУ, Титоград, 1978, стр. 85—88; Миомир Дашић, Културно-просвјетне прилике у НОР-у у Црној

Гори 1941. и 1942. с посебним освртом на културни живот у Дурмиторској партизанској републици, Дурмиторска партизанска република, Титоград, 1977, стр. 621—623.

¹² Милија Станишић, Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку, ИЗ, XXX, св. 1—2, 5—53; др Миомир Дашић, Културно-просвјетни живот у Црној Гори од почетка тринаестојулског устанка до средине 1942. године (рад у штампи).

¹³ Видјети: Народни одбор ослобођења Беранског среза, (фототипско издање записника о раду Скупштине представника Беранског среза од 21. јула 1941, са предговором др Миомира Дашића), Иванград, 1981; Радивоје Боричић, Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора, Иванград, 1959, стр. 9—48; Миомир Дашић, Народни устанак у Беранском (иванградском) срезу јула 1941. године и рад народног одбора ослобођења, ИЗ, књ. XVI, св. 4/1961, 661—665; Исти, Веселин Маслеша у Црној Гори 1941. и 1942. године — покретач и уредник партизанских листова, Токови, бр. 12—13, 1976, стр. 14—20; Радован Лекић, Андријевички срез 1941—1944, Цетиње, 1961, стр. 73—74; др Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941—1945, Цетиње-Београд, 1981, стр. 137—142; Батрић Јовановић, Срез колашински у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941—1945, (Монографија Колашин), Колашин, Београд, 1981, 325—327; Народни одбор ослобођења Беранског среза, Титоград, 1981 (прилоге појединих аутора у Зборнику).

¹⁴ Иван Божић, Сима Бирковић, Милорад Екмечић и Владимир Де-дијер, Историја Југославије, Београд 1972, стр. 544.

¹⁵ Извештај о организационом раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору — Архив Ист. института СР Црне Горе у Титограду, нерестрирована грађа.

¹⁶ Зборник док. НОР, III, 1, док. 21.

¹⁷ Миомир Дашић, Културнопросвјетне прилике у НОР у Црној Гори... 625—636.

¹⁸ Прво и Друго засиједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије, Београд, 1953, стр. 46—104 (документа); Михаило Огризовић, Просвјета у народној револуцији. Загреб, 1978, 21—30; Зоран Лакић, ЗАВНО Црне Горе и Боке, збирка докумената, Титоград, 1963, године; Исти, ЦАСНО, збирка докумената, Титоград, 1975, (документа која се одnose на културно-просвјетну дјелатност).

¹⁹ Побједа број 3, 18. новембар 1944; Милорад А. Бошковић, Основно школство и културно-просвјетне дјелатности у Никшићком срезу од почетка 1941. до краја 1950. године, Никшић, 1980, стр. 33.

²⁰ ЦАСНО, збирка докумената, док. бр. 16.

²¹ Исто.

²² Архивско одјељење Историјског института СРЦГ у Титограду (даље: АО ИИТ), приновљена грађа, 10696/VII; 4 (документат без потписа)

²³ Прво и Друго засиједање АВНОЈ-а, Загреб, 1963, стр. 242—248.

²⁴ АО ИИТ, 9336/VII, 1—6 (44), писмо Повјереништва за просвјету Националног комитета ослобођења Југославије — Извршном одбору ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, од 13. V 1944, Зборник IV, стр. 271; Зоран Лакић, културно-просвјетне дјелатности органа народне власти на ослобођеној територији у Црној Гори (1943-1944), Историјски записи, бр. 2 (1961), стр. 313—314.

²⁵ Побједа, бр. 2, 7. новембра 1944.

²⁶ Историјски архив — Цетиње, фас. — ЦАСНО 1945; Збирка докумената ЦАСНО, док. 119, 134, 135, 164, 225.

²⁷ ЦАСНО, док. 189. и 219.

THE MAINSPRING AND BASIC CHARACTERISTICS OF THE GROWTH OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN MONTENEGRO DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR AND REVOLUTION (1941—1945)

The 13th of July uprising of the Montenegrin people (1941) marked the beginning of profound social changes and transformations in Montenegro. In the first proclamations, already, by which the Communist Party of Yugoslavia called the people into a struggle for liberation, there were indications of faith in the realisation of the people's right to organise government and everything which provided for a better tomorrow. With the slogan »There is no return to the old«, the Montenegrin communists also indicated to the masses profound revolutionary changes in the sphere of the spirit, primarily in the field of education and character formation of the young people. There is evidence that the rising of the Montenegrin people began as a unique kind of cultural and educational revolutionary act.

Education and upbringing activity during the National Liberation War and revolution in Montenegro (1941—1945) was based on the following: (1) the historical experience and basic universal principles of previous revolutions, primarily proletarian ones (the Commune of Paris and the October Revolution); (2) on the positive Montenegrin heritage in education and schooling; and (3) on the ideological foundation of the general political programme line of the Communist Party of Yugoslavia and its position and decision to establish socialist education based on the Marxist theory of education and upbringing.

In the first year of the National Liberation War and revolution (July 1941-June 1942), the political and military leaders in Montenegro and the newly formed bodies of the people's government worked in an organised manner on the basic education of young people and adults on the liberated territories (teaching the fighters in military units to read and write and young people within the political organisations of the National Liberation Movement) in order to enable them to acquire necessary knowledge and raise their cultural level. At the same time an energetic struggle was waged against the fascist cultural and educational influence on the Montenegrin people, especially school going children (a boycotting, of the occupying power's schools). Late in 1941, and early in 1942, in some areas of the liberated territory, where the wartime conditions permitted, the first partisan elementary schools were organised, and they worked according to a curriculum somewhat altered in comparison to the pre-war one, in keeping with the spirit of the National Liberation War. Yet from mid 1942 to the autumn of 1943, due to the supremacy of the occupying forces and the strength of the counter-revolution, this education process was interrupted in Montenegro.

The liberation of more than two thirds of the territory of Montenegro in the autumn of 1943 created favourable conditions for the organisation of political, social, economic and so also education activity. Education and upbringing developed further on the basis of the deci-

sions of the First and Second Session of the Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia, and the directions and guidelines of its executive and political bodies. The decisions of the Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia were developed further in the conclusions and directions of the Territorial Antifascist Council of National Liberation of Montenegro and Boka and its Executive Committee, and following that of the Central Antifascist Council of National Liberation and its Commissariat for Education (from July 1944) when schooling became institutionalised, and education work regulated by standards. Up to the final liberation of Montenegro, at the end of 1944, elementary education was acquired in three types of schools: people's elementary schools, courses for teaching reading and writing and adult education centres.

At the beginning of 1945, all the grammar schools and other secondary and vocational schools were opened in Montenegro, along with various vocational courses. Prior to liberation there were more than 400 elementary and about 15 secondary schools with over 37,000 pupils. Instruction was carried out according to curricula which were ideologically in keeping with the character of the National Liberation war and revolution. The basic pedagogical principles were based on the theoretical positions of the political programme of the Communist Party of Yugoslavia and an application of the practice of Soviet schools, though the positive, Yugoslav and Montenegro heritage was also respected.

The school system established during the National Liberation War in Montenegro was new by its general democratic spirit, scientific foundation of curricula, the principles of the young in keeping with equality, brotherhood and unity of the Yugoslav nations and nationalities, social justice, humanisation of the relation between the sexes, the right of everyone to an education, the active and friendly co-operation between pupils and teachers, the self-management of education institutions, a critique of the bourgeois system of education, the forming of the socialist conscience of the young people and the development of their Yugoslav patriotism and internationalism. The great difficulties and problems of the new school system, in regard to staff, finances and other matters were solved and overcome by the bodies of the people's government and socio-political antifascist organisations during revolutionary development with pronounced revolutionary idealism and optimism.

IV POSEBNI OBLICI I FUNKCIJE OBRAZOVANJA I
VASPITANJA U NOR I REVOLUCIJI

